

KOEN VERMEIJ, HENK KAAAN EN
DAAN DEN HENGST (RED.)

HET GROTE BAVOBOEK VIJF EEUWEN GROTE OF ST.-BAVOKERK IN HAARLEM

Zwolle (WBooks), 2021, 650 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978946258419 8, € 59,95

Zoals steden in de middeleeuwen wedijverden in representatie via kunst en architectuur, zo doen ze dat tegenwoordig in publicaties over hun grote (stads)kerken. De ene na de andere kerk, of het nu de Grote Kerk van Alkmaar, de Leidse Pieterskerk of de Stevenskerk in Nijmegen is, wordt met een kloek en aantrekkelijk geïllustreerd boekwerk in de schijnwerpers gezet. De oorsprong van deze publicaties is meestal niet te vinden in de academische wereld, die er vaak wel bij betrokken is, maar in de kerkelijke en wereldlijke gemeenschappen rond het betreffende kerkgebouw. De dankzij forse – ook lokale – subsidies milde boekenprijzen zorgen voor een brede verspreiding, waarmee dan ook weer het belang van het betreffende kerkgebouw wordt benadrukt.

Het meest monumentale boek in deze publicatiegolf tot nu toe is gewijd aan de Haarlemse Grote of Sint-Bavokerk, wat zonder meer passend is. De ‘Bavo’ is immers een van de meest imposante stadskerken van Nederland. Weinig andere kerken kunnen bogen op zo’n prominente plaats in het collectieve bewustzijn. Talrijke schilders – met Jacob van Ruisdael voorop – hebben daar aan bijgedragen. Hun werken hangen in musea over de hele wereld en de lezer hoeft het Bavoboek maar door te bladeren om te zien dat het er heel wat zijn.

Het Grote Bavoboek draagt zijn titel met verve. Dertig auteurs schreven 34 bijdragen, verdeeld over vijf delen, en vulden daarmee 650 bladzijden onder redactie van Koen Vermeij, Henk Kaan en Daan den Hengst. Het boek telt tegen de duizend foto’s en tekeningen en weegt ruim drie kilo. Dat doet je wel afvragen waar de grens ligt bij dergelijke publicaties. Het stelt de recensent ook voor een dilemma: zelfs met het kort benoe-

men van alle bijdragen is er onvoldoende ruimte voor een inhoudelijke bespreking. In deze bespreking ligt de nadruk op de delen die betrekking hebben op de bouwgeschiedenis.

Deel één, ‘De vroege geschiedenis’, gaat over de periode vóór de bouw van de huidige kerk. Het is vooral gebaseerd op archeologisch onderzoek met bijdragen van André Numan en Anja van Zalinge. De bouwsporen en vondsten die ten oosten van de huidige viering zijn aangetroffen betreffen de dertiende-eeuwse voorganger en zijn aankleding. Dat was echter niet de eerste kerk; uit schriftelijke bronnen blijkt dat er al aan het eind van de tiende eeuw in Haarlem een grafelijke kapel was gewijd aan de heilige Bavo. Ook de restanten van zandstenen grafkisten die in de kerk zijn teruggevonden, wijzen op een oudere voorganger.

‘Het bouwen van de Bavo’ (deel twee) vormt – ook in omvang – de hoofdmoot van het boek. Karel Emmens en Jan van der Hoeven presenteren een actuele en op veel punten aangescherpte bouwgeschiedenis van de bestaande kerk. Dankzij eerder onderzoek, met name van Corneille F. Janssen, was de bouwchronologie al in grote lijnen helder: in de laatste decennia van de veertiende eeuw verrees een nieuw koor als opvolger van de dertiende-eeuwse kerk. Na een onderbreking van veertig à vijftig jaar kwamen in de tweede helft van de vijftiende eeuw het nieuwe transept en schip gereed, waarna in de zestiende eeuw het werk werd voltooid met de vieringtoren en de gewelven. Het nieuwe onderzoek bevestigt deze algemene lijn, maar dankzij de combinatie van diverse bouw-, architectuur- en archiefhistorische bronnen en methodes bleek een uitzonderlijk gedetailleerde reconstructie van de bouwgeschiedenis mogelijk. Daarbij kon ook gebruik

worden gemaakt van observaties gedaan tijdens de restauraties in de jaren tachtig van de vorige eeuw, recent dendrochronologisch onderzoek en nieuw onderzoek naar de bouwsculptuur.

Emmens en Van der Hoeven komen voor het laatveertiende-eeuwse koor tot drie bouwfases. Deze corresponderen in grote lijnen met de kooromgang, de triforiumzone en de lichtbeuk. Binnen deze fases onderscheiden zij bovendien talrijke bouwcampagnes. Alleen al bij de kooromgang, waarvan de bouw omstreeks 1380 begon, zijn dat er tien, die elkaar in hoog tempo hebben opgevolgd. En dat tempo bleef hoog. Het gaat echter niet alleen om de verfijning van de datering. De auteurs bieden de lezer de bijzondere ervaring het bouwproces van de kerk op de voet te volgen. Op sommige momenten lijkt het wel of je het werk op de steiger stap voor stap ziet vorderen. Dan blijkt ook dat zelfs dit snelle bouwproces geen regelmatig verloop kende, maar een schokkerige voortgang had. Talrijke tekeningen en van legenda's voorziene foto's brengen dit helder in beeld.

Ook voor de bouwgeschiedenis van transept, schip, vieringtoren en gewelven bleek een aanzienlijke verfijning mogelijk. Het grote verschil met het koor is de beschikbaarheid van geschreven bronnen. Zo zijn uit deze tijd veel bouwrekeningen van de kerkmeesters in kladversie bewaard. Ze werden al bestudeerd door Janssen, maar in combinatie met bouwhistorisch onderzoek zijn nu vier bouwfases onderscheiden met daarin talrijke bouwcampagnes. In deze bouwperiode kwam ook de houten vieringtoren gereed, nadat een eerste poging in steen was mislukt. De bouwhistorie en de architectuurhistorische betekenis van dat beroemde bouwdeel worden over het voetlicht gebracht in bijdragen van Henk Kaan, Pieter Woudenberg en Thomas von der Dunk.

De Bavo is rijk aan bouwsculptuur, met name kapitelen, consoles en sluitstenen. Hoewel van wisselende kwaliteit, zijn die ten onrechte nooit eerder goed onderzocht. Elizabeth den Hartog heeft deze lacune weggerukt met een complete inventarisatie en een stilistische en iconografische analyse van dit materiaal. Het belang hiervan is niet alleen van kunsthistorische aard; de analyse van de bouwsculptuur bood ook ondersteunende argumenten voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis. Onbetwist hoogtepunt van het beeldhouwwerk is de serie engelenconsoles in de Heilig Grafkapel die – mogelijk vervaardigd door de gedocumenteerde beeldhouwer Claes Clamp – uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw dateren.

In aanvulling op de gedetailleerde analyse van de bouwgeschiedenis biedt de bijdrage van Merlijn Hurx inzicht in de organisatie van het werk. Dankzij de gunstige bronnensituatie in Haarlem is het niet alleen mogelijk een goed beeld te krijgen van de bouworganisatie, maar ook van de omvang van het werk ter plaatse.

Juist dit laatste is interessant. Door vergelijking met de loodsen van Antwerpen en Utrecht, waar de meeste steen ter plaatse werd gehakt, laat Hurx zien dat Haarlem veel gebruikmaakte van geprefabriceerde natuursteenelementen en daardoor een relatief kleine loods had. Bovendien, en in samenhang daarmee, waren het ontwerp en de uitvoering van de Haarlemse kerk veel eenvoudiger. Dat alles maakte dat er met veel minder mensen dan gebruikelijk toch snel kon worden gebouwd.

Deel drie, 'De Bavo als liturgisch centrum', behandelt de heilige Bavo en Bavo-cultus, de inrichting van de kerk in de loop der tijd en de aankleding in de vorm van schilderijen en gebrandschilderde ramen. Dit deel bevat ook een van de meest sensationele bijdragen, geschreven door Elizabeth den Hartog en Jörg Soentgerath. Dankzij een complete documentatie en zorgvuldige analyse van het koorgestoelte komen zij tot verrassende inzichten. De koorbanken werden op grond van een vermelding in de rekeningen sinds mensenheugenis in 1512/1513 gedateerd. De beide onderzoekers tonen echter aan dat het grootste gedeelte van het beeldsnijwerk stamt uit het laatste kwart van de veertiende eeuw, dus uit de bouwtijd van het koor. De rekening uit 1512/1513 betrof slechts het aanbrennen van nieuwe achterschotten. Daarmee is het Haarlemse koorgestoelte het oudste van Nederland; een halve eeuw ouder dan de banken in Zaltbommel en Sittard. Deze nieuwe datering impliceert bovendien dat de Bavo al vanaf de veertiende eeuw een gebedsgemeenschap kende, waarmee de Grote Kerk zich in zowel liturgie als inrichting kon spiegelen aan kathedraalen en andere grote kerken met een echt seculier kapittel. Dat laatste zou in Haarlem pas (en heel kort) het geval zijn na de verheffing van de parochiekerk tot kathedraal in 1559.

Behalve over het koorgestoelte bevat dit derde deel van het boek bijdragen over de inrichting en decoratie van de kerk, waarbij koorhek, preekstoel, broodbank, epitafen en grafstenen aparte hoofdstukken hebben gekregen. Deel vier gaat over de muziek: de orgels – met voorop het wereldberoemde Müllerorgel, de klokken, de liturgische muziek en de muzikanten. Deel vijf ten slotte is gewijd aan de Bavo in kunst en literatuur en de relatie van de kerk met bijzondere personen uit zijn geschiedenis.

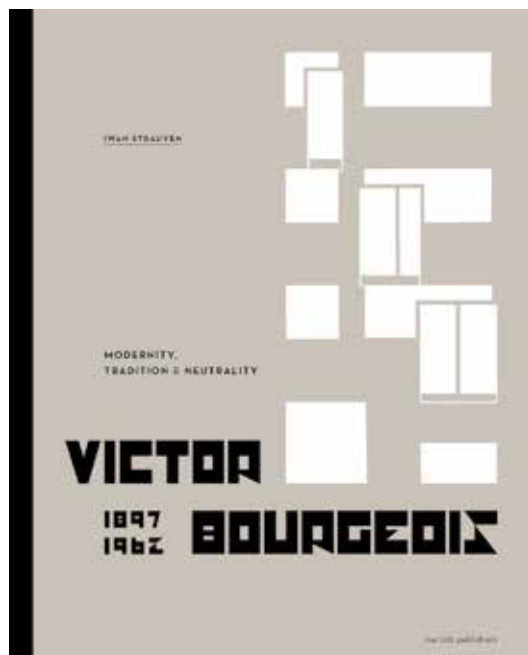
Is met dit boek alles gezegd over de Grote Bavo? Zeker niet. Hoewel dat niet voor alle bijdragen geldt, wordt de brede geschiedkundige en architectuurhistorische context soms gemist. Het boek biedt echter wel veel waardevol materiaal voor meer beschouwend en vergelijkend onderzoek. De Bavokerk kwam tot stand in een fascinerend krachtenveld waarin verschillende instanties machtige posities hadden of claimden. Zo was de Bavo in oorsprong een eigenkerk van de graven van Holland (gevolgd door de hertogen van Bourgon-

dië). Zij stelden de pastoor aan. Nabij de kerk bevond zich een van de voornaamste Hollandse hoven (later het stadhuis), maar wat dit betekende voor de bouwgeschiedenis van de kerk blijft onbenoemd. De kerkfabriek was nauw gelieerd aan het stadsbestuur, dat de kerkmeesters aanstelde en controleerde. Ook betaalde de stad een aantal vaste (de toren, de bewaking, een aantal muzikanten en het orgel) en incidentele kosten. De nieuwe inzichten over de bouwgeschiedenis, de fi-

nanciering en de organisatie van de bouwwerf roepen de vraag op wie bij de bouw welke invloed had.

Deze bescheiden kanttekeningen laten onverlet dat er met dit boek een grote bijdrage is geleverd aan de kennis over een van de belangrijkste stadskerken in het middeleeuwse graafschap Holland. Het boek staat garant voor vele uren leesplezier en doet verlangen het beschrevene met nieuwe ogen te gaan aanschouwen.

JEROEN WESTERMAN

IWAN STRAUVEN

VICTOR BOURGEOIS 1897-1962 MODERNITY, TRADITION & NEUTRALITY

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2021, 469 pp., ill. in kleur,
ISBN 9789462084605, € 75,00

Met de in 2021 verschenen monografie over Victor Bourgeois laat Iwan Strauven een nieuw licht schijnen op de architect die in historische debatten te vaak werd gereduceerd tot zijn meest bekende werk: de Cité Moderne in St. Agatha-Berchem (Brussel). Het lijvige boek toont de veelzijdigheid in het denken en handelen van Victor Bourgeois als architect en stedenbouwkundige, auteur en redacteur, professor en decaan, organisator en diplomaat en beschrijft de zoektocht van deze Belgische voorloper van het internationale modernisme. Het boek geeft door het uitvoerig gebruik van citaten uit publicaties en correspondenties van (en over) Victor Bourgeois een unieke kijk op de ontwikkeling van zowel zijn eigen overtuigingen als die van de vroege Moderne Beweging. De lezer kan zo van binnenuit de debatten en interpersoonlijke verhoudingen volgen, bijvoorbeeld bij het totstandkomen van de Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) of de architectuurschool La Cambre bij Brussel. Nauwgezet plaatst Strauven die fragmenten in een breder discours en de receptie van Bourgeois' werk in een internationaal kader.

Passend bij het uitgangspunt om Victor Bourgeois tegelijkertijd in de breedte én diepte te beschrijven, is het boek opgebouwd uit zes delen: na de introductie volgen drie chronologische hoofdstukken over zijn vormende jaren (1914-1922), het totstandkomen van de Cité Moderne en zijn rol in de vroege periode van de internationale Moderne Beweging. Vervolgens behandelen drie thematische delen Bourgeois' stedenbouwkundige werk, zijn minder bekende naoorlogse architectuurproductie en zijn rol als professor, later decaan, van architectuurschool La Cambre. Tot slot bevat het boek een uitgebreide inventaris van (niet-)uitgevoerde werken met korte beschrijvingen, illustraties en de locaties van het archiefmateriaal. Met deze opzet biedt Strauven veel meer dan een reeks vroegere publicaties die al te vaak een tweeledig beeld schetsten van Bourgeois' internationaal gerenommeerde bouwwerken, zoals de Cité Moderne of zijn bijdrage aan de Weissenhofsiedlung aan de ene kant, en zijn minder gelauwerde naoorlogse architectuur aan de andere kant.

De eerste hoofdstukken van deze monografie behandelen niet enkel het leven en werk van Victor Bour-